

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed-i Kesrevî, *Târîh-i Meşrûta-yi İran*, Tahran 1951, s. 281-285, 409; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mü'ellifin*, V, 320; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edebe*, I, 66-68; Gorgis Avâd, *Mu'cemû'l-mü'ellifîne'l-İrâkıyyîn*, Bağdad 1969, II, 305; A'ya-nû's-Şî'a, VIII, 42; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşânîfi's-Şî'a*, Beyrut 1983, VI, 149; VIII, 118; XV, 57; a.mlf., *Tabakâtü a'lâmi's-Şî'a*, Meşhed 1404, III, 1158-1167; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), IV, 56; Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, London 1985, s. 312-313; Hamid Algar, "Religious Forces in Twentieth Century Iran", *CHIr*, VII, 743-744; Abdul-Hadi Hairî, "Hâ'iri", *EP Suppl.* (İng.), s. 342-343.

MUSTAFA ÖZ

HAK

(bk. HAKKÂKLİK).

HAK

(الحق)

Bir kitapta yanlış olarak veya fazladan yazılmış kısmın bıçak ucuyla kazınarak silinmesi anlamında hadis terimi

(bk. DARB).

HAK

(الحق)

İslâm literatüründe çeşitli anlamlarda kullanılan bir terim.

Sözlükte "gerçek, sâbit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakînen muttali olmak" anlamlarında masdar ve "gerçek, sâbit, doğru, varlığı kesin olan şey" anlamlarında isim olan hak kelimesi (çoğulu *hukûk*) genellikle *bâtıl*ın zıddı olarak gösterilir (*Lisânü'l-Arab*, "hkk" md.; *Tâcü'l-arûs*, "hkk" md.). D. B. Macdonald (E. E. Calverley), İbrânice'de benzer bir kökün "ağaç, taş veya metalin içini oymak; yazmak, kaydetmek, tasvir etmek; buyurmak, bir kanunla sabit hale getirmek; Tanrı veya insanlara karşı ödev, hukuk, imtiyaz" mânalarına geldiğini belirterek (*EP* [Fr.], III, 84) hak kelimesinin bu dilden gelmiş olabileceğini ima ederse de Sâmî dil ailesinden olan Arapça ve İbrânice'deki herhangi bir kelimenin yakın anlamlar ifade etmesi doğaldır. Bu durum karşısında birinin ötekinden geldiğini iddia ve ispat etmek oldukça zordur. Râgıb el-İsfahânî, hakkın asıl mânasının "mutabakat ve muvafakat" olduğunu belirttiğinden sonra âyetlerden örnekler vererek başlı-

ca dört anlama geldiğini belirtir. 1. Bir şeyi hikmetin gereğine uygun olarak icat eden; bundan dolayı hak Allah'ın bir ismi veya sıfatı sayılmıştır. 2. Hikmetin gereğine uygun olarak yapılan iş; Allah'ın bütün fiilleri bu anlamda haktır. 3. Bir şeye aslına uygun ve doğru olarak inanma, bu şekilde kazanılmış inanç, bilgi. 4. Gerektiği şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş (*el-Müfredât*, "hkk" md.). Seyyid Şerîf el-Cürçânî, hakkın "inkârı mümkün olmayacak kesinlikte gerçek (sâbit) olan şey" biçimindeki sözlük anlamını verdikten sonra Teftâzânî'den iktibasla (*Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, s. 12-13) terim olarak "gerçeğe mutabık olan hüküm" anlamına geldiğini, bu hükmü taşıyan söz, inanç, din ve görüşler için de kullanıldığını belirtir ve *bâtıl*ın zıddı olduğunu söyler (*et-Ta'rifât*, "hak" md.). Nitekim kitâbî dinlerden birine mensup olanlara ve müslümanlara, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinden olanlara "ehl-i hak", bunların dışındaki din ve mezhep mensuplarına da "ehl-i bâtil" (ehl-i dalâl) ismi verilmiştir. İsrâkî filozof Şehâbeddin es-Sühreverdî, *el-Meşârî' ve'l-mu'târahât* adlı eserinde hak terimine ait tarif mahiyetindeki açıklamaların başarılı bir özetini vermiştir (I, 210).

□ İSLÂM DÜŞÜNCESİ. Hak kelimesi Câhiliye döneminde kullanılmaktaydı. Lebîd b. Rebîa'nın *Mu'allaka's*ında yer alan, "Ganimetleri paylaşırken oymağa hakkını veren biziz; oymağın hakları uğruna öfkelenerek kendi hukukundan vazgeçen biziz" anlamındaki beyitte (*Zevzenî*, s. 159) hak ve hukuk kelimeleri birinin sahip ve mâlik olduğu şeyi ifade etmektedir. Yine Lebîd'in *Divân'ı* (s. 66, 74, 91, 120, 202), Meydânî'nin *Mecma'u'l-emşâl'i* (I, 230, 405), Ebû Temmâm'ın *Dîvân'ı* (s. 252, 262, 278) gibi klasik kaynaklarda "gerçek, sâbit, doğru söz" vb. anlamlarında geçmektedir. Lebîd'in Allah'ı yegâne gerçek olarak gösteren, "Bilinmelidir ki Allah'tan başka her şey bâtil-dir" mânasındaki mısraı (*Divân*, s. 132), Hz. Peygamber'in "şairlerce söylenmiş en doğru söz" şeklindeki iltifatına mazhar olmuştur (Buhârî, "Menâkıbü'l-en-sâr", 26; "Edeb", 90; Müslim, "Şî'r", 3-6).

Kur'an-ı Kerim'de 247 yerde geçen hak kelimesi âyetlerin çoğunda *bâtıl*ın zıddı olarak kullanılmıştır (meselâ bk. el-Bakara 2/42; en-Nisâ 4/105; el-Mâide 5/77). Öteki anlamları arasında "vâkaya, gerçeğe uygun söz" (el-A'râf 7/169; Sâd

38/84); "doğru haber" (el-Mü'minûn 23/62); "doğru yol" (Yûnus 10/35); "aslına uygun bilgi, inanç, yakîn" (Yûnus 10/36; en-Necm 53/28; el-Vâkıa 56/95; krş. Taberî, XV, 89); "delil" (Yûnus 10/76, 77; krş. Taberî, XV, 102, 105); "bir olayın iç yüzü" (Yûsuf 12/51); "adalet" (el-A'râf 7/89; el-Enbiyâ 21/112; Sâd 38/22, 26; ez-Zümer 39/69, 75); "görev, ödev, hüküm" (el-Bakara 2/180, 236, 241; er-Rûm 30/47) en çok dikkati çekenleridir. Başkalarıyla ilgili yükümlülüklere aykırı davranışların niteliğini belirtmek üzere "bi-gayri'l-hakkı" ve "bi-gayri hakkın" (haksız yere) (el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112, 181; eş-Şûrâ 42/42), yine başkalarıyla alâkalı bir genel hükmün dışına çıkmaya cevaz veren "il-lâ bi'l-hakkı" (ancak haklı bir sebeple) (el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/33; el-Furkân 25/68) tabirleri Kur'an'da sıkça geçmektedir. Kur'an'da hak kelimesi "gerçek, sâbit, doğru" gibi anlamları dolayısıyla Kur'an'ı ve İslâm'ı ifade ettiği gibi (el-İsrâ 17/81, 105; el-Kehf 18/29) vukuu kati olan ölüm için de kullanılmıştır (Kâf 50/19). Daha çok "vaad" kelimesiyle birlikte âhiret hakkındaki haberler, müjde ve tehditler de hak ile ifade edilir (el-Enbiyâ 21/97; Gâfir 40/55). Hak kelimesi "varlığı kesin olan, mutlak gerçek, hikmete uygun olarak icat eden" anlamlarından dolayı Allah'ın bir ismi veya sıfatı olarak da geçmektedir (el-En'âm 6/62; Yûnus 10/30, 32; el-Hac 22/62). Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Kur'an'da hak kelimesinin müfessirlere göre başlıca on sekiz anlamda kullanıldığını belirtir ve âyetlerden örnek vererek bu anlamları şöyle sıralar: Allah, Kur'an, İslâm, adalet, tevhid, sıdk, mal, vücûb, ihtiyaç, pay, beyan, Kâbe'nin durumu, haram ve helâli açıklama, kelime-i tevhid, ölüm, kesinlik, cürüm, *bâtıl*ın zıddı (*Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 266-269).

Hak kelimesi Kur'an'daki anlamlarıyla hadislerde de geniş olarak yer almıştır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "hkk" md.). Hz. Peygamber'in uzunca bir duasında geçen, "Allahım! Sen haksın, senin vaadin haktır, sana kavuşmak haktır, senin sözün haktır, cennet haktır, cehennem haktır, peygamberler haktır, Muhammed haktır, kıyamet haktır" (Buhârî, "Tehec-cüd", 1) cümlelerindeki hak kelimelerinden ilki "varlığı kati olan, kuşkuyla yer bırakmayacak kesinlikte gerçek ve sâbit olan" şeklinde açıklanmış ve bu vasfın yalnız Allah'a mahsus olduğu, çünkü sadece Allah'ın ezelden ebede yokluktan münezzehe bulunduğu belirtilmiştir (İbn

Hacer, VI, 4). İbn Hacer, aynı hadiste yer alan “cennet haktır, cehennem haktır” ifadesinde cennet ve cehennemin halen mevcut olduğuna bir işaret bulunduğunu ileri sürer. Aynı müellif “kıyamet haktır” sözüne de, “Kıyametin vuku bulacağında şüphe yoktur” anlamını verir (a.g.e., a.y.). Bazı hadislerde hak kelimesi zekât karşılığı olarak geçmektedir (Buhârî, “Zekât”, 1; Müslim, “İmân”, 32). Hz. Âişe, “Peygamber’e hak geldi” (Buhârî, “Bed’ü’l-vaḥy”, 3, “Ta’bîr”, 1) ifadesinde hakkı “vahi” anlamında kullanmıştır. Buhârî’nin naklettiği bir hadiste Hz. Ömer’in Resûlullah’a yönelttiği, “Biz hak üzerinde, düşmanlarımız bâtıl üzerinde değil midir?” sorusunda (Buhârî, “Şürût”, 15) hak kelimesi İslâm dinini, bâtıl ise putperestliği ve umumi inkârcılığı ifade eder.

İslâm düşüncesinde hak kavramı genellikle “dış dünyada gerçekten mevcut olan, mevcudiyeti sâbit ve devamlı olan varlık, gerçeğe uygun bilgi, hüküm, söz” anlamlarında kullanılır. Felsefeyi, “İnsanın gücü ölçüsünde varlığın gerçeklerini (hakâik) bilmesidir” şeklinde tanımlayan Kindî, filozofun bilgi faaliyetindeki amacını “hakkı bulma”, amelî faaliyetindeki amacını da “hakka uygun davranma” olarak gösterir ve bir konuda hakka ulaşınca fiilin de sona ereceğini belirtir (Resâ’il, I, 24). Muhtemelen bu düşünceden ilham alan Râgıb el-İsfahânî de insanı insan yapan ve onu diğer varlıklardan üstün kılan şartın hak bilgi ve doğru amel olduğunu söyler (ez-Zer’â ilâ mekârimi’ş-şer’â, s. 86). Kindî’ye göre hak her şeyin varlığının ve gerçekliğinin sebebi; bundan dolayı sebeplilik bağıntısı bilinmeden hakka ulaşılamaz. Hak aynı zamanda “var olan” demek olduğuna göre her varlığın ilk illeti Allah’tır ve bundan dolayı Allah “ilk hak”tır. Felsefenin bütün ilimlerin en şerefli olması da ilk hakkın bilgisine yönelmesinden ileri gelir (Resâ’il, I, 26, 30). Fârâbî, hakkı “akıl dış dünyada var olan gerçekliği tam bir uygunlukla kavraması” şeklinde tanımladıktan sonra Allah’ın hem var olması hem de düşünülür olması itibarıyla hak olduğunu ve O’nun gerçekliğinin kendi zâtının dışında bir sebebe bağlı bulunmadığını, böylece O’nun bizâtihi hak olduğunu belirtir. Bundan dolayı Kindî gibi Fârâbî de Allah’ı ilk hak diye adlandırır (el-Medînetü’l-fâzîla, s. 48, 80).

Hak terimiyle ilgili tanımları başlıca üç noktada toplayan İbn Sînâ, vâcibü’l-vücûdun bu tanımlara uygun olarak bizâti-

hi ve sürekli bir gerçek, mümkünü’l-vücûd olan diğer şeylerin ise mevcudiyetlerinin vâcibü’l-vücûddan bağımsız bir varlığa sahip olmaktan yoksun bulunması itibarıyla bâtıl olduğunu ifade eder ve bundan dolayı İbn Sînâ da Allah’ı ilk hak diye adlandırır (bk. eş-Şifâ’ el-İlâhiyyât (1), s. 48; en-Necât, s. 555, 613, 650, 682). Zira bir şeye varlık veren ve gerçeklik kazandıran sebep ve ilke hak olmaya o şeyden daha lâyıktır; onun hakkındaki bilgi de mutlak olarak hakkın bilgisi ve bundan dolayı gerçek bilgidir (eş-Şifâ’ el-İlâhiyyât (1), s. 278). Benzer görüşler Gazzâlî tarafından da ifade edilmiştir. Gazzâlî, hakkı kısaca bâtılın zıddı olarak açıkladıktan sonra, muhtemelen İbn Sînâ’nın ontolojisinden faydalanarak, bilgiye konu olan her şeyin gerçeklik bakımından ya mutlak bâtıl ya mutlak hak veya bir yönden hak, bir yönden bâtıl olmak üzere üç durumda olabileceğini belirtir. Buna göre bir şey zâtı bakımından varlığı imkânsız ise (mümteni) mutlak bâtıl, zorunlu ise mutlak hak, mümkün ise bir yönden hak, bir yönden bâtıldır; çünkü mümkün ancak bir sebebe bağlı olarak var olabilir. Bu açıdan bakıldığında mutlak gerçek “her gerçek varlığın, gerçekliğini kendisine borçlu bulunduğu, kendisi bizâtihi gerçek olan varlık” diye tarif edilebilir. Bu tarife göre varlıklar içinde hak adına en lâyık olanı Allah’tır. Gazzâlî, hakkın sözdeki gerçekliği de ifade eden ve bu bakımdan onu “sıdk”ın eş anlamlısı olarak gösteren tanımından faydalanaarak bütün sözlerin en doğrusunun “lâ ilâhe illallah” olduğunu belirtir. Böylece hak kavramı hem gerçek varlığı hem gerçek bilgiyi hem de doğru sözü ifade ettiğine göre gerçek varlık Allah’tır; O’nun hakkındaki bilgi haktır ve O’nu tasdik eden şehâdet sözü de haktır (el-Makṣadü’l-esnâ, s. 97-98).

Kur’an’da, hadislerde ve diğer İslâmî kaynaklarda hak kelimesi “korunması, gözetilmesi ya da sahibine ödenmesi gereken maddî veya mânevî imkân, pay, eşya ve menfaatler; görev, sorumluluk, borç” gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Zenginlerin malında yoksulun hakkı bulunduğunu bildiren âyetlerle (ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/24) akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını vermeyi emreden âyetlerde (el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38) hak kelimesi zekâtı veya din ve hukukun gerekli gördüğü malî yardımı anlatır. Benzer ifadeler hadislerde de geçmektedir (bk. Wensinck, el-Mu’cem, “hkk” md.). Hadislerde yer alan “Allah hakkı,

Peygamber hakkı, İslâm’ın hakkı, fakirin hakkı, dilencinin hakkı, din kardeşliği hakkı, arkadaşlık hakkı, dostluk hakkı, müslümanın müslüman üzerindeki hakkı, akraba hakkı, komşuluk hakkı, koca hakkı, zevce hakkı, misafir hakkı, yolculuk hakkı, mal hakkı” gibi ifadeler yanında (a.g.e., a.y.) hayvan haklarına ilişkin açıklamalar (meselâ bk. Müslim, “Libâs”, 107, “Birr”, 61, “Şayd”, 59; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 51; Tirmizî, “Kıyâmet”, 2; Nesâî, “Daḥâyâ”, 42), ayrıca Hz. Peygamber’in, kişinin kendi üzerinde bedeni ve organları ile ailesinin, misafirin hakkı bulunduğunu belirterek bütün zamanı ibadetle geçirip bu hakları ihmal etmenin yanlış olduğunu bildiren hadisi (Buhârî, “Şavm”, 51-55, “Nikâh”, 89; “Edeb”, 84, 85; Müslim, “Sıyâm”, 182, 187), hakkın kapsamını ve önemini belirtmesi bakımından büyük değer taşır. Bu hadisin sonunda yer alan, “Hak sahibine hakkını ver” şeklindeki emir, herkese haklara riayet etme yükümlülüğü getirdiği gibi, “Hak sahibinin konuşma yetkisi vardır” ifadesi de (Buhârî, “Hibe”, 23; Müslim, “Müsâkât”, 120; Tirmizî, “Büyû”, 73) hak sahibine hakkını kullanma, koruma ve isteme yetkisi tanımaktadır.

Bazı âyet ve hadislerde Allah’ın insanları üzerindeki hakları yanında O’nun inanlanları koruma, azaptan esirgeme, onlara yardım etme gibi lutfuflarının da Allah üzerine birer hak olduğu ifade edilir (meselâ bk. Yûnus 10/103; er-Rûm 30/47; Buhârî, “Libâs”, 101; Müslim, “İmân”, 48-51; İbn Mâce, “Zühd”, 35; Tirmizî, “İmân”, 18). Hadislerde geçen “Allah’ın hakkı, kulun hakkı” gibi ifadeler, zamanla İslâmî kaynaklarda bütün hakların “Allah hakları” (hukûkullah) ve “kul hakları” (hukûk-ı ibâd) şeklinde iki ana bölümde ele alınmasına yol açmış, bazan bunlara her iki hak bölümünü de ilgilendiren üçüncü bir haklar grubu eklenmiş, bu haklar fıkıh kitapları yanında ahlâk kitaplarında da inceleme konusu yapılmıştır. Meselâ Hâris el-Muhâsibî’nin er-Ri’âye li-ḥukûk-ı lâlâh adlı kitabında takvâ, vera’, tevekkül, ibadet, riya, ihlâs, niyet, ucb, hayâ, kibir, gurur, haset gibi geleneksel İslâm ahlâkının başlıca konuları yer almış ve böylece iman ve ibadet yanında dinî ve ahlâkî erdemlerle bezenip kötülüklerden arınmanın Allah’ın kulları üzerindeki haklarını oluşturduğu anlayışı ortaya konmuştur. İslâm ahlâkına dair bütün eserlerde insan haklarına yer verilmekte birlikte bu konuyla ilgili en dikkate değer kaynak Gazzâlî’nin İḥyâ’ü ’ulûmi’d-dîn’idir. Eser-

de çeşitli vesilelerle insan hakları üzerinde durulursa da bilhassa "ülfet ve kardeşlik âdâbı" başlığını taşıyan geniş bölümde insan hakları hem konularına hem de hak sahiplerinin ve haklara riayet etmekle yükümlü olan kimselerin birbirleri karşısındaki konumuna göre tasnife tâbi tutulmuştur (II, 173-221).

BİBLİYOGRAFYA:

Râgûb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hkk" md.; a.mlf., *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şer'îa* (nşr. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, s. 86; *Li-sânü'l-'Arab*, "hkk" md.; *et-Ta'rîfât*, "hak" md.; *Tâcû'l-'arûs*, "hkk" md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 390-391; *Kâmûs Tercümesi*, III, 812-814; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hkk" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hkk" md.; Buhârî, "Te-heccüd", 1, "Zekât", 1, "Bed'ü'l-vaHY", 3, "Ta'bîr", 1, "Şürû't", 15, "Şavm", 51-55, "Nikâh", 89, "Edeb", 84, 85, 90, "Menâkıbü'l-enşâr", 26, "Hibe", 23, "Libâs", 101; Müslim, "İmân", 32, 48-51, "Şiyâm", 182, 187, "Libâs", 107, "Birr", 61, "Şayd", 59, "Müsâkât", 120; "Şîr", 3-6; İbn Mâce, "Züh'd", 35; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 51; Tirmizî, "İmân", 18, "Kıyâmet", 2, "Büyû", 73; Nesâî, "Dâhâyâ", 42; Lebid, *Divân*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 66, 74, 91, 120, 132, 202; Ebû Temmâm, *Divân* (nşr. M. Abdüh Azzâm), Kahire 1951, I, 252, 262, 278; Hâris el-Muhâsibî, *er-Rî'âye li-hukûküllâh* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1405/1985; Kindî, *Resâ'il*, I, 24-26, 30, 32, 33; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), XV, 89, 102, 105; Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (nşr. A. N. Nader), Beyrut 1986, s. 48, 80; İbn Sinâ, *eş-Şifâ' el-İlâhiyyât* (I), s. 48, 278; a.mlf., *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 555, 613, 650, 682; Zevnî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 159; *Gazzâlî, el-Makşadü'l-esnâ*, s. 97-98; a.mlf., *İhyâ'* (Beyrut), II, 173-221; Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (Abdülhamîd), I, 230-405; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *el-Meşârî' ve'l-mu'târahât* (nşr. H. Corbin, *Opera Metaphysica et Mystica* içinde), İstanbul 1945, I, 210; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 266-269; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1407/1987, s. 12-13; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Sa'd), VI, 4; D. B. Macdonald - [E. E. Calverley], "Hakk", *EP* (Fr.), III, 84-85.

MUSTAFA ÇAĞRICI

□ FIKIH. Hak kavramı doktrin ve uygulama yönüyle İslâm fıkının temel kavramlarından, fıkıh literatüründe de en sık kullanılan mefhumlardan biri olmakla birlikte kelimelenin İslâm hukukunda kazandığı terim anlamını netleştirmek oldukça zordur. Bunun birinci sebebi, hakkın fıkıhtaki kullanımının kelimelenin sözlükte ve örfte taşıdığı anlam çeşitliliği ve muhteva zenginliğiyle yakın bağlantısının bulunması, ikinci sebebi de hakkın fıkıh usulünde ve fûrû'ı fıkın çeşitli alt dallarında farklı terim anlamları kazanmış olmasıdır. Bundan dolayı bütün fıkıh alanları için geçerli bir hak tanımının

yapılması yerine kavramın fıkın çeşitli alanlarındaki kapsam ve mahiyeti üzerinde durulması daha uygun olur.

Fıkıh literatürüne yansıdığı şekliyle hak kavramının, ilk planda sözlükteki "sübût ve vücûb" anlamıyla bağlantılı olarak dinin ve hukuk düzeninin tanıdığı "yetki ve ayrıcalık" anlamı etrafında bir muhteva kazandığı ve terimleştiği söylenebilir. Ancak sahip olunan bu yetkinin kaynağının, genel amacının, başkalarına yüklediği icâbî veya selbî yükümlülüğün, hatta hak kavramının fikrî ve felsefî boyutunun da doktrinde ihmal edilmediği ve kavrama dahil edilmeye çalışıldığı görülür. Çünkü hakkın özünün ve mahiyetinin kavranması, sınırlarının çizilebilmesi, genel hukuk düşüncesi ve uygulama içindeki yerinin belirlenebilmesi, bu kavramın ancak söz konusu farklı boyutlarıyla ele alınması halinde mümkün olur. Nitekim hak kelimesinin kökünde "mutabakat" anlamı da bulunduğundan pozitif hukuk düzenince kişilere tanınan yetki ve imtiyaza hak denmesi, bir bakıma, insan zihninde kendiliğinden mevcut olan hak, adalet ve doğruluk gibi aşkın kavram ve idelerle bu yetki ve güç arasındaki uyumu belirtmeyi, adalet ideisinin beşerî ilişkilere ve hukuk düzenine izâfî ve sübjektif karakterde de olsa yansımaları göstermeyi amaçlar. İnsan düşüncesinin derinliğinde her zaman için mevcut bulunan "olması gereken" fikrî, hak kavramının fikrî ve felsefî boyutunu, toplum hayatına, beşerî ilişkilere yansıyan ve hukuk düzeni tarafından kişilere tanınan yetki ve imtiyazlar da bu kavramın maddî ve pozitif (vaz'î) boyutunu temsil eder. Bu iki boyut arasında olanla olması gerekenin uyumu veya uyumsuzluğu sürekli gündemdedir. Ancak İslâm hukuk düşüncesinde, yasaların ve diğer hukukî-pozitif düzenlemelerin temel ilkelere ve bazı özel alanlarda Kur'an ve Sünnet metinlerine (nas) dayanmakta oluşu ve kısmen dinî karakter arzemesi sebebiyle olanla olması gereken arasında bu çelişkinin asgarî bir seviyede kaldığı söylenebilir.

Hak kelimesinin çoğulu olan "hukuk" literatürde genellikle iki anlamda kullanılır. Birincisi, toplum hayatını ve dışa akseden şekliyle beşerî ilişkileri cebrî müeyyidelerle düzene koyan kurallar bütünüdür. Hukukun Türkçe'deki yaygın kullanımı da bu yöndedir. Burada hukuk kelimesi tekil gibi işlem görmekte olup bu anlam Batı dillerinde *law* (İng.), *droit* (Fr.), *Recht* (Alm.), *dritto* (İt.) gibi keli-

melerle, Arapça'da ise kısmen hukuk, genelde fıkıh, şeriat, kanun, teşrî gibi kelimelerle ifade edilir. Ancak şeriat terimiyle Kur'an ve Sünnet'te açıkça bildirilen kural ve hükümler, fıkıh terimiyle de bu öz etrafında oluşan, fert ve toplumun ameli hayatını bütün yönleriyle ele alan kural ve öneriler bütünü kastedildiğinde hukukun şeriata göre daha geniş, fıkıha göre daha dar bir kapsamının bulunduğu görülür. Hukuk tabirinin bu birinci anlamı İslâm hukuku, Batı hukuku, Roma hukuku gibi ifadelerde daha belirgin olup medenî hukuk, ceza hukuku gibi tabirlerde ise hukuk kelimesi daha çok hükümler (ahkâm) anlamını taşır ve bu son kullanım İslâm hukuk usulcülerinin hak tarifine oldukça yakınlık gösterir. Hukuk kelimesinin ikinci anlamı, hak kelimesinin çoğulu olarak "temelde şâriin, görünürde ise dinin, aklın ve hukuk düzeninin tanıdığı yetki, güç ve imtiyazlar" demektir. Bu anlamda hak ve haklar Batı dillerinde "right" (İng.), "droit" (Fr.), "Recht" (Alm.), "dritto" (İt.) gibi kelimelerle ifade edilir. Ancak Almanca, Fransızca ve İtalyanca'da hukuk ile hak aynı terimle ifade edildiğinden bu dillerde hukuka "objektif hukuk", hakka da "sübjektif hak" denilerek bu ayırım belirtilmeye çalışılır (Özyörük, s. 32). Bu anlamda hak, objektif hukukun hukuk sâhplerine tanıdığı yetkiyi anlatır. İngilizce'de ise bu iki kavram Türkçe'de olduğu gibi ayrı terimlerle ifade edildiğinden böyle bir nitelendirmeye ihtiyaç duyulmaz. Arapça'da hukuk kelimesinin yaygın kullanımı da "haklar" anlamındadır.

Hukukun, toplumda beşerî ilişkileri adalete uygun olarak düzene koyma ve fertlerin hak ve sorumlulukları arasında denge kurma fonksiyonu göz önünde tutulunca, hak kavramının hukuk telakkisiyle birlikte beşerî ilişkilerin ve insan toplumlarının tarihi kadar, hatta kavramın fikrî ve felsefî boyutu ölçü alınırca insanlık tarihi kadar uzun bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir. Fert ve toplumların her yönüyle hak ve sorumluluklarının belirlenmesi ve dengelenmesi semavî dinlerin de ana konularından birini teşkil etmiştir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde hak kavramına çeşitli yönleriyle temas edildiği görülür. Kur'an'da hak iki yüzü aşkın âyetle geçmekle birlikte (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hkk" md.) kelimenin İslâm hukukunda kazandığı terim anlamıyla doğrudan ilgi kurulabilecek âyet sayısı fazla değildir. Ziraâ ürününden